

SZABÓ MÁRTON

Lehetséges-e diszkurzív politológia?*

A *Politikatudományi Szemle* 1996. évi 4. számában megjelent tanulmányomat (Szabó 1996) hozzászólásukkal kitüntetők egyaránt foglalkoztak fogalmi pontosításokkal és a koncepció alapjait érintő kérdésekkel (Balogh 1997; Béndek 1997; Cs. Kiss 1997; Fricz 1997; Frivaldszky 1997; Karácsony 1997; Kiss 1997; Kürti 1997; Lányi 1997). Válaszomban az utóbbiakra koncentrálok, a részletekre vonatkozó kritikai megjegyzéseket is ennek függvényében érintem majd. A megoldást nemcsak a válaszadás terjedelmi kényszere indokolja, hanem az is, hogy a politika diszkurzív értelmezéséről írt vázlatom koncepciójának értelmezése, elfogadása vagy elvitatása minden hozzászólásban dominált.

Hogyan lehetne summázni a tanulmányomban kifejtett koncepciót? Talán az alábbi terjedelmes kérdésben. Indokolt-e és tudományosan védhető-e az az elképzelés, hogy mivel a diskurzus nem egyszerűen csak a politikai szereplők efemer megnyilatkozása és az intézményi-szervezeti tagoltság kísérőjelensége, ezért önálló *értelmezési keretet* involvál, amely esetleg új módon rendezi el a politika világát és új belátásokkal gazdagítja a róla szóló ismereteinket? Röviden szólva: lehetséges-e diszkurzív politológia? Úgy látom, hogy a hozzászólók az alapproblémát négy kérdés köré csoportosították és értelmezték, amit én is igyekszem követni, amikor a vita nyomán és a kapott inspirációk hatására most megkísérlem legalább részben újra- és továbbgondolni a tanulmányban kifejtetteket. 1. Mit jelent a politikai diskurzus? 2. Lehetséges-e objektív résztvevői megfigyelésről beszélni a politika mint diskurzus esetében? 3. A politikai schmitti fogalma hogyan értelmezhető diszkurzív nézőpontból? 4. Van-e a politikai diskurzusnak objektív determináló környezete?

* A tanulmány elkészítését a 014775. sz. OTKA kutatás támogatta.

I.

Általános, de talán nem meglepő egyetértés kísérte a tanulmányban vázolt társadalmi-politikai háttérrajzot. Minden hozzászóló érintette valamilyen formában a modern kori politika „beszédközpontúságát”, a szférát eluraló „beszédszövevényt”, a politikai diskurzusok sűrű jelenlétét életünkben. Abban is egyetértés mutatkozott, hogy ez nem némely politikus „szájmenésének”, esetleg valamiféle médiahatalomnak a következménye, hanem történelmi jelenség vagy állapot, amely összefügg a modern kori politika ontikus vonásaival; a hatalommegosztás, a kompetitív pártrendszer, az általános részvétel, a nyilvánosság tényeivel. Mondhatni, mindez a tudás szintjén úgy jelentkezik be, mint diszkurzivitás, a politikai beszéd és a nyelv (minimum) konstitutív vonása. A jelenség korántsem új keletű. Max Weber a század elején (1919) észrevételezi, hogy „a mai politika nagyrészt a nyilvánosság előtt a beszélt vagy az írott szó eszközével folyik” (Weber 1989:33). A század végére pedig olyan meghatározó lesz a diszkurzivitás jelenléte, hogy többé mellőzésével nem lehet a politikát sem művelni, sem róla beszélni – állítják a hozzászólók, még azok is, akik esetleg ebből a konszenzusos háttérből más értelmezési irányokba indulnak el, mint én.

Amikor ugyanis felmerül a kérdés, hogy mi is ez a diszkurzivitás, mit kell érteni rajta, azonnal elkezdődnek a problémák, mondhatnám kibontakozik a vita, amelyet a hozzászólók egyrészt velem, másrészt egymással folytatnak. Balogh István úgy látja, hogy a politikai diskurzus fogalmát minimum öt jelentésben lehet használni, amit a vitaindító tanulmány is megtesz, bár nem kellő tudatossággal. Más hozzászólók nem differenciálnak ilyen árnyaltan. Valójában egy kettős megközelítés uralja a politikai diskurzus mibenlétének értelmezését, ám ez a kettősség döntő módon befolyásolja a tanulmány recepcióját. Közelebbről arról van szó, amit Kiss Balázs a *politikai diskurzus és a politika mint diskurzus* közötti különbségként említ. Az első esetben a diszkurzív jelenségeket besoroljuk a meglévő és tagolt politikai világban, amely konstitutív elemként tükrözheti és megvilágíthatja, árnyalhatja és differenciálhatja az egyébként meglévő ismereteinket a politikáról. A második esetben viszont a politikát diszkurzív valóságként szemléljük, azaz feltételezzük, hogy a politika diszkurzív korpusza konstrukciós fenomén, amelyben új észjárások munkálnak, és amely csak új módszerek s kategóriák kifejlesztésével ragadható meg. Igyekeztem a tanulmányban elsősorban arra irányult, hogy a probléma megközelítését erre a nehezebb, bár messzebbre vezető tudományos útra terelem. Belátom, ez nem könnyű ügy. Nem is sikerült minden hozzászólót meggyőzőnöm a kaland értelméről.

Kürti László például egyszerűen nem vesz tudomást a tanulmánynak erről a második jelentéstani síkjáról, ám én teljességgel el tudok fogadni ilyen redukált értelmezést. Voltak más hozzászólók is, akik úgy fogták fel az előterjesztett kategóriarendszert, mint a politika megszokott területei melletti új vizsgálati irány figyelemre méltó eszközét, amely jól használható például a szervezeti-intézményi folyamatok szinkron és diakron leírásakor. Ebből a pozícióból ugyanis a diszkurzív kategóriák

további és igencsak gazdag készlete tárulhat fel előttünk. Fricz Tamás utal ilyen lehetőségekre, például a vitatkozás mellett a megegyezésnek az értelmezésbe való beemelésére, vagy a szövetséges szerep hangsúlyosabbá tételére. Kürti arra figyelmeztet, hogy a diskurzus nem egyenlő a beszéddel, a beszéd pedig a vitával, és további kategóriákat, árnyaltabb megkülönböztetéseket javasol. Kiss Balázs azt írja, hogy az első értelmezési síkon minden előterjesztett kategória vitatható és kiegészíthető. Egyetértek vele. Viszont szerénytelenül abban reménykedem, hogy azok számára is jó vitaalapot és kiindulópontot jelent a tanulmány és az előterjesztett kategóriarendszer, akik nem kívánnak eltávolodni a „puszta tényektől” és a „klasszikus” kérdésfeltevéstől: vizsgáljuk meg, hogy abban a helyzetben, amiben vagyunk, amit többé-kevésbé jól ismerünk, ki mit mond, hogyan és miért mondja.

Az egyet-nem-értéseim akkor kezdődnek, amikor vitázó társam az első pozíció talajáról utasítja el a másodikon megfogalmazott érveket és teoretikus kísérletet. Több hozzászóló írta, hogy a tanulmány akkor kezd igazán érdekes vagy figyelemre méltó lenni, amikor megkísérli a diskurzust a politika konstrukciós vagy ontikus valóságaként értelmezni (Balogh 1997; Béndek 1997; Cs. Kiss 1997; Karácsony 1997; Kiss 1997; Lányi 1997). Az ő észrevételeik és kritikai megjegyzéseik ezen a síkon fogalmazódnak meg. Két hozzászóló azonban következetesen elutasítja a politikai diskurzusok ilyenén értelmezését. Fricz Tamás úgy látja, hogy a tanulmányban körvonalazott teória nem képes megválaszolni a (politikai) tudományok által már tematizált, általánosan elfogadott társadalmi és tudományos kérdéseket, ezért aztán, státusukat is óvandó, a politikai „diskurzuselmélet *határait... világosan ki kell jelölni*” (Fricz 1997:116). Frivaldszky János vehemens bírálatában az „utálatos posztmodern” igényes és módszeres megnyilvánulásai közé sorolja be tanulmányomat, amely mellőzi, talán tagadja is a modernitás projektumait, ezért aztán az előterjesztett felfogás legfeljebb divatos tudományos betegség, de „korántsem általános és mindenkor érvényes paradigma” (Frivaldszky 1997:105).

Kezdeném a végén. Lányi Gusztávval értek egyet, aki szerint tanulmányom „nem a posztmodern kétértelműség vagy relativizálás világát mutatja” (Lányi 1997:115). Ezt más hozzászólók is észrevételezték. Szándékaim szerint a dolgozat a Habermas által is akceptált felfogás, a modernitás önreflexiója szellemében íródott, nem tagadja a modernitásnak sem a projektumait, sem a megoldásait, csak éppen igyekszik más projektumokat előterjeszteni és más megoldásokat találni. Azt nem tudom, hogy van-e posztmodern tudomány, abban azonban biztos vagyok, hogy egyre inkább posztmodern korban élek, ami egyben tudományos kihívás is a számunkra. Ha jól értem Fricz és Frivaldszky érveit, ők erre a kihívásra a modernitás hagyományos tudományos diskurzusán belül maradvá keresik a megoldásokat. Hiánylistájuk helyénvaló, természetesen csak választott tudományos pozíciójuk alapján. Dolgozatom szempontjából azonban nem releváns, mert én nem akartam megválaszolni, azokat a kérdéseket, amelyeket ők felvetnek és amelyekről láthatóan az a véleményük, hogy létezik velük kapcsolatban – vagy előbb-utóbb meg-

születik – egy végérvényesen bebizonyított tudományos megoldás. Abban láthatóan egyetértünk, hogy ezek jelentése vitatható, de velük ellentétben én a megoldást a problémák és a helyzet gyökeres újraértelmezésében látom, nem pedig a számomra járhatatlannak bizonyult utak továbbépítésében.

Szimptomatikus ebből a szempontból Frivaldszky értelmezési szűkeklúsége. Hiánylistájának minden egyes „darabja” szerepel a tanulmányomban, némelyik kiemelten is (közjó, történetiség), csak nyilván más összefüggésben és értelmezésben, mint amit ő elfogadhatónak tart. Elmarasztal például a közösségiség negligálása miatt, holott a tanulmány egésze, mint ezt többen hangsúlyozzák, az egológikus és szubsztanciális szemlélet meghaladásának a jegyében fogant. Fricz Tamás kifogásai viszont korántsem behunytt szemű elutasítások. Amikor úgy véli, hogy a diskurzusok nem okai a politikai jelenségeknek, nem helyettesítik a materiális cselekedeteket és nem oldják meg az emberek valós problémáit, akkor a diszkurzív tudomány szemlélet egyik kardinális problémájára érez rá, nevezetesen a jelentés és a jelentőség sokat vitatott viszonyára. Ellenérvelése során azonban a kettőt egymásba csúsztatja. Számunkra, emberek számára ugyanis a világ mindig jelentésszerű formában adódik, ám korántsem minden jelentés egyben jelentős jelentés is. Kenneth Burke „isten kategóriák”-nak (god terms) nevezi azokat a fogalmakat, amelyeknek a további értelmezését elutasítjuk – nem mintha ez elvileg lehetetlen lenne, hanem mert gondolkodásunkat és életünket le akarjuk horgonyozni valahová. Egy másik modern kori retorikus, Chaim Perelman ilyen kategóriáknak tekinti az értéket, a ténnyt, az igazságot, a realitást, az objektivitást. Vagyis jelentésszerű azok a fogalmak válnak, amelyek körül vannak ugyan viták, de az értelmezés entrópikus folyamatait az adott diszkurzív közösség megpróbálja leállítani, többnyire azzal az érveléssel, hogy ezek vitathatatlanul objektív, reális, tényszerű, igaz valóságot fejeznek ki. Fricz Tamás pontosan így érvel velem vitázva, ezáltal azonban a jelentéseknek eltérő jelentésszerű állapotok vitája kapcsán magát a jelentésszerű diszkurzív világ létezését kérdőjelezi meg. Én ugyanis Friczzel és Frivaldszkyval ellentétben „nem a kauzális, hanem a *jelentés-központú*” (Lányi 1997:116) tudományfelfogás talaján állok, tehát bírálómmal szemben lehetségesnek tartom a politikát diskurzusként fel-fogni és vizsgálni.

2.

A problémák azonban nem kisebbednek a diszkurzív politológia lehetőségének a feltételezése kapcsán, legalább is erre figyelmeztetnek más hozzászólók. Megtisztelő számomra az a tágabb tudományos mező és tudományfejlődési út, amelynek a háttere előtt elemzik és bírálják felvetéseimet. Balogh István az igazság- és a diszkurzív tudományok elválásának, a társadalomtudományi önismeret fokozatos magára találásának egyik megnyilvánulását látja benne (Balogh 1997: 89). Kiss Balázs a fenomenológiai és a strukturalista nézőpontok termékeny konfrontációjá-

nak lehetőségét véli feltűnni a tanulmányomban (Kiss 1997:143–145). Cs. Kiss Lajos a diszkurzív politológia megalapozására irányuló kísérletnek tekinti dolgozatomat (Cs. Kiss 1997:123), Karácsony András a politikatudomány nyelvi fordulatának lehetőségét látja benne megjelenni (Karácsony 1997:151). Béndek Péter abban bízik, hogy a vitaindító írás kezdeményezései kapcsán talán ki lehet munkálni egy homofon és szisztematikus politikai jelentéselméletet (Béndek 1997: 99) Lányi Gusztáv pedig az esszenciálisan összetartott világ válsága nyomán kibontakozó diszkurzív tudományok egyik hazai megjelenését látja a munkámban, amely arra keresi a választ, hogy mi a teherbírása a szociálisan konstruált narratív modelleknek és adott területen hogyan lehet megragadni a szubsztancia nélküli koherenciát (Lányi 1997:116).

A hozzászólók tág horizontú nézőpontjai egyáltalán nem a vitaindító tanulmány laudatói, hanem olyan társadalmi igények és tudományos problémák megfogalmazásai, amelyeket a tanulmány kétségtelenül megpendít, ösztönöz és itt-ott megkísérel – ám egyelőre csak jelzések, ötletek, vázlatok formájában – valamilyen megoldást találni rájuk. Ezen az úton elindulva szinte minden bírálóm észrevételezi, hogy az általam előterjesztett értelmezés egyik kulcsmozzanata a megfigyelői és a résztvevői pozíció viszonyának javasolt megoldása, pontosabban az a nézet, hogy én lehetségesnek tartom a diszkurzív (politika)tudományt a résztvevői pozíció alapján elgondolva. Hová lesz így a (politika)tudomány? – kérdezik néhányan.

Ebből a szempontból kétségtelenül Cs. Kiss Lajos a legkritikusabb. Úgy látja, hogy tanulmányom a merőben résztvevői pozíció mellett teszi le a voksot. Szellemes érvekkel zúzza szét a vitaindítónak azokat a mondatait és implikációit, amelyek erre látszanak utalni (Cs. Kiss 1997:124–126). Mások viszont úgy látják, hogy talán mégsem feszítem ennyire túl a húrt, és próbálkozásom itt-ott sikerrel kecsegtet. Karácsony András szerint a dolgozat a résztvevői pozíció kapcsán a politika belső határmegvonási képességét igyekszik kitapogatni, és „a politika *nyelvi* jellegéből kiindulva sikerült is ábrázolnia a politika öndefiniálásának főbb kérdésköreit” (Karácsony 1997:148). Más hozzászólóknál már éppen ennek a hogyanján van a hangsúly. Lányi Gusztáv szerint a dolgozat a politikai magatartás fenomenológiai szemlélete jegyében fogant, ezért nem a viselkedés mindig kétséges belső kondícióit és tárgyi leírását igyekszik megadni, hanem annak a szabályrendszernek a rekonstrukciója, amelyet az ember értelmező magatartása és viselkedése során követ (Lányi 1997:114). Kiss Balázs is úgy látja, hogy kategóriáimat (néhány kivételtől eltekintve) a mindennapi nyelvhasználatból merítem, de igyekszem ezt függetleníteni az egyéni jelentéstől, bizonyos strukturalista tradíciók alapján. „Szabó Márton – írja Kiss – a jelentés feltételeinek a felderítésén munkálkodik, jelen esetben a politika szféráját illetően” (Kiss 1997:145). Ezt olyan kategóriák képesek hordozni és megjeleníteni, mint például a dolgozat egyik kulcsfogalma, a politikai vita, amely egyszerre empirikus és transzcendens, konkrét és elvont, evidens és szubtilis, egyedi és közben a politikai közeg egészét előfeltételező vagy mozgató általános kategória. Béndek Péter szerint a dolgozat által kö-

zép pontba állított „diszkurzivitás résztvevői-cselekvői nyelv, és ekként csak közvetett megismerési lehetőséget nyújt a tudománynak” (Bédek 1997: 98–99). A politikában való beszédből ezért csak úgy lehet politikáról szóló beszéd, azaz politikatudomány, ha tisztázódik a határdiskurzus státusa, tudományt konstituáló szerepe. Ugyanis „a határviták valami olyasmit közölnek a politikáról, ami univerzális mintákra támaszkodva összehasonlíthatóvá teszi a változó politikai diskurzusokat” (Bédek 1997: 99). Balogh István pedig hozzászólásában arról ír, hogy dolgozatomban a résztvevői és a megfigyelői álláspontokat szembeállítva én „a kapcsolódások különös formáját” (Balogh 1997: 92) írom le, mellesleg ez lenne a dolgozat legfőbb hozadéka, nevezetesen, hogy minden konstitutív és konstrukciós diskurzus definíció szerint „egyidejűleg metanyelvi és metakonstrukciós teljesítmény is” (Balogh 1997: 92). Azaz nyelvi formát ad a meglévő intézményeknek és cselekvéseknek, ugyanakkor új konstrukciókat is teremt.

A hozzászólások recepciós csontvázai vélhetően egy fontos összefüggést kellőképpen megvilágítanak, összhangban a dolgozat törekvéseivel. Ha lehetséges a politika jeletésem-nyelvi közegére támaszkodó diszkurzív politológia, akkor ez csak sajátos módon konstruált és értelmezett résztvevői pozícióra épülhet. A lehetőséget hordozza a politika diszkurzív valósága, a puszta belátás azonban kevés. A hozzászólók éppen arról szólnak, hogy milyen módon kísérel meg a tanulmányom eljutni az önmagában még nem tudományos pozícióból és fogalmiságból a tudomány világába, illetve hogyan lehetne haladni ebbe az irányba a dolgozat által jelzett utakon és módokon. Ennek a lehetőségét még legkritikusabb bírálóm, Cs. Kiss Lajos sem veti el, utalva a felvetés nyitottságára, konkrétan a diskurzus résztvevőjévé tett tudományos megfigyelő státusának specifikálatlanságára. Balogh István a felvetés elméleti perspektíváinak sokirányú továbbépíthetőségét hangsúlyozza, bár a dolgozat konkrét javaslatait illetően az ő pozíciója is erősen kritikus jellegű.

Úgy tűnik, a hozzászólók elfogadják azt a kiindulópontot, amely szerint lehetséges tudományt építeni a mindennapi diskurzus fogalmaiból kiindulva, persze nem bármelyikből. Azok a kategóriák vehetők számításba, amelyeknek nagy a szemantikai telítettsége, viták csomósodási pontjain állnak és egy-egy adott (politikai) terület elgondolhatóságának általánosan használt nyelvi hordozói. Ezeket nevezte Harold D. Lasswell kulcsszimbólumoknak, Reinhart Koselleck pedig politikai alapfogalmaknak, amelyek, mindezekon túl, önmaguk jelentéstani identitásán belül maradván, más perspektívában is elhelyezhetők, mint amit egy mindennapi beszélő neki tulajdonít, azaz elvileg lehetséges ugyanazon kategória politikai és politológiai használata. Még inkább ez a helyzet a kategóriák valamilyen rendszerét illetően. Én végül is előterjesztettem egy fogalmi hálót, amelyet koherensnek, ám semmi esetre sem komplettnek gondolok. A háló a mindennapi politikai beszéd fonalaiból szövődött, hic et nunc tehát ismerős, bár az egész már korántsem olyan evidens, mint esetleg a kiinduló kategóriák. Mindenesetre megpróbáltam a fogalmakat eljuttatni a résztvevői-cselekvői jelentésektől a megfigyelői-

kontemplációs jelentésekhez, vagy ahogyan Balogh István mondaná, javaslatom a kettő feszültségében fogant, a kategóriák szert tettek tudományos jelentésre vagy érvényességre, ezért tudományos elvek mentén vitathatókká váltak, mint ezt éppen maga a tanulmány vitája tanúsítja.

A probléma vagy az igazi kérdés persze itt az, hogy mitől tettek szert a fogalmak, kategóriák erre a többletjelentésre, és milyen tudományos elvek mentén lehet felfejteni az általam szőtt hálót. Konkrétabban szólva, milyen tudományos érvényessége van a politikai „határvitának”. Ebben pedig a hozzászólók, mondhatnám, egymással is vitáznak, de legalábbis többnyire eltérő helyekre teszik a hangsúlyokat. Karácsony szerint itt talán a politikai szféra önállóságát önállóan definiáló elvet közelítettük meg, Lányinál a politikai beszédtest egy színpalak mögötti dramaturgia megjelenése, Kiss Balázs egy transzcendens politikai valóság hordozóközegét látja benne felvillanni, Béndek a politikatudomány sajátos filozófiai megalapozása felé tett lépésnek látja, Balogh pedig arra irányítja a figyelmet, hogy más, intézményi és cselekvési tényekkel együtt, kellő differenciáltság után, a dekonstruáló és konstruáló vonás megkülönböztetésével tehet csak szert tudományos érvényességre.

A vita engem valójában arról győzött meg, hogy a tudományos és a politikai diskurzus tisztán és végérvényesen soha nem választható és, miközben mind a két szféra önálló törvények szerint szerveződik. Ha lehetséges diszkurzív politikatudomány, akkor ennek nem feltétele valamiféle tiszta objektivitás és előfeltevés-mentesség, ám a diszkurzivitás nem egyenlő az önkényes és szabálynélküli beszéddel, még ha így tűnt is egyik vitapartnerem számára, amit nyilván néhány sarkos megfogalmazásom tett lehetővé. Egyelőre azonban nyitott kérdés számomra, hogy milyen további lehetőségek adódnak a tudományos specifikációhoz. El tudok képzelni empirikus utat, amelyet főleg Kiss és Lányi szorgalmaz. Ez esetben a már elgondolt fogalmi háló tesztelése, korrekciója és továbbgondolása válna lehetségessé. Érdemes és talán szükséges is a teoretikus előzmények alaposabb áttekintése, elmélyült recepciója. Carl Schmitt például fontossá vált a vita résztvevői számára, ám ez talán mással is megeshetett volna. Egy más metszetben a diszciplínák lehetőségeit érdemes fontolóra venni. Lányi hozzászólásában a (diszkurzív) pszichológia használhatóságát dokumentálta meggyőzően, mások a (konstruktivista) szociológia felhasználhatóságára utaltak, de érdemes lenne fontolóra venni például a vita során nem említett szimbolikus antropológia eredményeit is, főleg abban az értelmezésben, ahogyan Clifford Geertz a politikai tudást leírta.

Béndek Péter „velős” hozzászólása egyértelműen egy filozófiailag megalapozott érvényesség felé igyekszik terelni a diszkurzív politológia további specifikálását. Mit jelenthet ez? Felvetésének, úgy látom, két sarokpontja van. Az egyik: a diszkurzív politológia általam jelzett koncepciója felvillantott valami igencsak lényeges teoretikus kiindulópontot a politika mint határkijelölő polémia kijelentés középpontba állításával, de ennél sokkal tovább nem is jutott. Márpedig, és ez a másik sarokpont, a politikából való egyszerű kibeszélés akkor válik a politikáról szóló tudományos beszéddé, ha bebizonyosodik, hogy a koncepció kulcsmonda-

tában („A politika határvíta”) szereplő alany (politika) szükségképpen magában foglalja a polémikus határvitát mint állítmányt, ezek egymást definiálják, fogalmilag analitikusan következnek egymásból. Béndek óvatosan utal arra, hogy az érvényesség specifikálásának általa favorizált módja azoknak az univerzális mintáknak a felmutatása, amelyek a határvitákban megjelennek, és egyben fel is tételezik őket. Úgy gondolom, hogy ezek, ha vannak, és értelmesen megragadhatók, csak formális és tartalom nélküli kategóriák lehetnek, amelyek a fenomén egyáltalában vett természetét elgondolhatóvá teszik: ki vitázik, miről, kikkel, hogyan, hol, mikor, miért, meddig. Talán ennyi. Kétségtelen, hogy a tanulmányom csak a „ki, mit, hogyan” mentén bontotta ki a politikai határpolémiaát, de egyrészt felvillant benne más formális elv is, másrészt pedig ez a hármasság valóban regulázta a határpolémia konkrét kategóriáit. Egyelőre nem tudom, mivel járna a Béndek által jelzett út. Ha a gondolkodás fegyelmét, tisztaságát, koherenciáját követeli, akkor egyetértek a javaslatával. Ha a gondolkodás dogmatizmusa felé vezet, akkor nem tudom elfogadni.

3.

Mint már jeleztem, a politika mint diskurzus lehetőségét több hozzászóló Carl Schmitt értelmezése kapcsán is megfogalmazta. Mindez nem véletlen, hiszen tanulmányom a diszkurzív szemlélet egyik első megjelenését vélte felfedezni Schmitt 1932-ben megjelent könyve, a *Der Begriff des Politischen* (A politikai fogalma) kérdésfelvetésében: mi a politikai? Négy hozzászóló is (Balogh, Cs. Kiss, Karácsony, Frivaldszky) foglalkozott tanulmányom Schmittre utalásával. Abban egyetértettek, hogy indokolt Schmitt beemelése a diszkurzív értelmezés területére, de recepciómat általában erősen vitathatónak tartották.

Nos, én úgy látom, hogy Carl Schmitt kapcsán – mert, mint Giovanni Sartori írja, munkássága fausti szélsőségeket fog át – minden értelmezőnek valahogyan állást kell foglalnia egy nehezen megválaszolható kérdésben: Milyen összefüggés van Schmitt elméleti felvetései és gyakorlati-politikai eszméi között.

Dolgozatom rövid utalása, természetesen az adott vonatkozásban, a schmitti munkásság három szintjét különítette el. Az első: a politikai (vagy politikum) fogalmának felmerülése, olyan kérdés megfogalmazása, amely a modern kori politika mibenlétét firtatja. A második: a kérdésre adott válasza, vagyis a barát–ellenség kategóriapár értelmezése, amely szerint ez a politika új szubsztanciája lenne. A harmadik pedig az egész gondolatmenethez kapcsolódó politikai implikációk szintje, például a bellicizmus kérdése, Schmitt antiliberalizmusa. Kétségtelen, hogy én bírálóimnál jobban elválaszthatónak tartom ezeket a szinteket, még kevésbé gondolom, hogy a totális állam melletti elméleti érvelése és gyakorlati kiállása felől kell megmagyarázni a politikai lényegét firtató kérdéseit, vagy hogy a *Der Begriff des Politischen*-től egyenes út vezet a nácihoz. Mindkét megközelítésre van példa a schmitti recepciók történe-

tében, kétségtelen, nem az a gyakoribb, amit én is favorizálok. De van, aki ezt képviseli, például Sartori, aki a politikai schmitti fogalmát egyszerűen a politika lényegét firtató elemzésnek tartja, és fogyatékoságát pusztán abban látja, hogy egyrészt a barát–ellenség dichotómia magyarázó elvként számtalan logikai ellentmondást tartalmaz, másrészt egyoldalú, mert a politikának csak a harci vonásait igyekezik megragadni (Sartori 1989). Bírálóim közül Karácsony András is az ilyen értelmezés felé hajlik, hiszen ő még azt is nyugtázza, hogy munkámban Schmitthez viszonyítva „alapvetően eltérő fogalomalkotási igény rejlik” (Karácsony 1997:149).

Egy életmű különböző szintjei között persze nem könnyű differenciálni, hiszen közöttük nyilvánvalóan van valamilyen összefüggés, de ennek kijelölése már inkább az értelmezőt, mint az értelmezettet jellemzi, sőt nagyszabású és összetett életmű esetén illik óvatosan kezelni magának a szerzőnek a kijelentéseit is. Bírálóim közül Frivaldszky egyáltalán nem óvatos. Számára evidens, hogy a barát–ellenség dichotómiával Schmitt a nemzetiszocialista párttal való kapcsolatát alapozta meg, így aztán a kategorizáció magában hordozta a náci rémtetteket, például Edit Stein halálát és Auschwitzot (Frivaldszky 1997:110). Ha jól értem őt, akkor valami olyasmit állít, hogy aki a politikát harcnak (is) ábrázolja, annak az útja tömeggyilkosságok elkövetéséhez vagy ezek igazolásához vezet. Hát ez igen figyelemre méltó feltételezés! A *Der Begriff des Politischen* 1963-ban jelent meg második kiadásban. Schmitt előszót írt hozzá, amelyben rezignáltan panaszkodik, hogy az 1932-ben megjelent munkáját többnyire csak emlegetik, de nem olvassák, a barát–ellenség kategorizációból zűrzavaros publicisztikai „elméletet”, politikai jelszót csináltak, és emlegetői pusztán arra használják, hogy a nekik nem tetsző személyeket és dogákat, mindenekelőtt persze magát Schmittet, diffamálják (Schmitt 1996:16). Igen, azt hiszem, itt pontosan erről van szó.

Persze el kell ismerni, Schmitt nem könnyű „falat”. Az első magyarra fordított könyve, a *Politikai teológia* fordítója írja a Bevezetésben: „Schmitt állásfoglalásaival könnyű nem egyetérteni”, miközben az általa feltett kérdéseket egyáltalán nem tanácsos félretenni, ami persze mégis gyakran megtörténik, így probléma-felvetéseinek többségére ma sem születtek meg az elméleti válaszok (Paczolay 1992:XIII). Ilyen válaszra váró kérdésnek tekintem én a politikai fogalmát. Úgy vélem, hogy sem Cs. Kiss, sem Balogh nem méltányolja kellőképpen Schmitt kérdésfelvetésének eredetiségét és tudományosan termékeny voltát, valahogy úgy vélik, hogy mindenekelőtt konzervatív politikai elkötelezettsége inspirálta a „das Politische” problémafelvetésére. Én ezt korántsem tartom ilyen nyilvánvalónak, ezért aztán nem a válaszát tartom lényegesnek, mint bírálóim, bár a barát–ellenség kategorizáció (pontosabban az ellenség, hiszen nála ez az értelmező kategória, a barát kifejtetlen maradék szó vagy pusztá ellenfogalom) egyben történetileg-kulturálisan érdekes leírás. Tálán nem sikerült nyomatékossá tennem, hogy egy lehetséges diszkurzív politológia nézőpontjából a politikai (politikum) schmitti megpendítése és ennek velejárói (például határdiskurzus, definíciós küzdelmek, polémikus jelleg) komoly hatástörténeti jelentőséggel bírnak. A kategória

jelzi a modern politika századunkra nyilvánvalóvá vált diszkurzív vonását, amelyet egyaránt kondicionálnak a társadalmi struktúra változásai (a született politikai osztályok megszűnése, az értelmiségi lét tömegesedése), az intézmények átalakulásai (az állam neutralizációja, a társadalom és az állam határainak elmosódása), és a politizálási mód változásai (ezt nevezte Max Weber versengő nyilvános beszédnek). Schmitt erre a történelmi helyzetre reagál a politikai fogalmának bevezetésével, ne fedjük, ez általa alkotott szó, egy jelző főnevesítése, amely itt valamilyen értelemben a jó öreg „der Politik” (a politika) riválisa. Vagyis, úgy vélem, nem a megoldással, a barát–ellenség kategorizációval kellene talán foglalkozni, hiszen a „Feind” és a „Freund” inkább elsekélyesíti – sőt mint-ha vissza is venné – a „das Politische” eredetiségét, vagy ahogyan Cs. Kiss írja, végül is Schmitt eljut az általa kritizált szubsztanciális gondolkodás- és beszédmód vállalásáig, sőt radikális formájának képviselőtéig (Cs. Kiss 1997:130). A dolog, úgy vélem, azon fordul meg, hogy a politikumot, bár elvileg nem lehetne, mégis a szubstancialitás nyelvén beszélgeti. Sartorinak igaza van, ez önellentmondásokhoz, bizonyítatlan előfeltevésekhez vezet. Semmi sem változik azonban meg, ha a harcot a békével cseréljük fel, mint tette ezt Heller Ágnes, amikor úgy értelmezte át a fogalmat, hogy a politikum lényege Schmitttel szemben nem a barát–ellenség tematizáció, hanem a szabadság megvalósulása a nyilvánosság színterein (Heller 1993). Amikor kategóriája mellett érvel, nagyjából ugyanazokat a problematikus megoldásokat választja, amikről Sartori a barát–ellenség kapcsán úgy beszélt, hogy „Schmitt érveléséből hiányzik a bizonyíték” (Sartori 1989:66, 67). Ez vélhetően nem is lehet másként, hiszen a politikum minden szubsztancializálása ezzel jár.

Van itt persze egy további probléma, amely Schmitt kapcsán a polémia fénykörébe került: a diszkurzivitás és a totalitarizmus összefüggése. Azt egyáltalán nem gondolom, hogy a politika diszkurzív felfogásából közvetlenül adódik a totális állam igénylése, bár Cs. Kiss és Balogh is mintha erre a felfogásra akarna rábeszélni, úgymond az aktivizmus favorizálása és az intézményi határok lebontása kapcsán. Balogh Istvánnak igaza van, a diszkurzivitás nem mond ellent a totalitarizmusnak, ám nem is következik belőle. Bírálói az előbbit hangsúlyozzák, én az utóbbit. A politika diszkurzív felfogása ugyanis a modern politika általános állapotának az értelmezésével bíbelődik, ebből adódóan nem kívánja sem igazolni, sem cáfolni a totalitárius rendszereket. Ám felszínre hoz egy súlyos politikai és tudományos dilemmát: vajon a totalitárius politikai rendszerek részei-e a modernitásnak, ha igen, akkor hogyan, ha nem, akkor meg micsodák. A haladáselvű értékfelfogások és a politikai vonzalmak nyomán megszülető kirekesztési gesztussal a dilemma könnyen elrendezhető, mondjuk ilyen minősítésekkel: önkény, terror, félelem, szolgaság, sötétség; vagy: irracionalitás; stagnálás, pazarlás, lemaradás, mellékút, eltorzulás stb. Balogh István viszont jó okkal nevezi a totalitarizmust a modernitás fonákjának. Ugyan balkézről született, de mégiscsak a modernitás nemzette, mint az „édes” demokráciát. Schmitttől kívül már sokan engedtek a csábításának, és meg vagyok győződve arról, hogy vonzalma újra és újra megkísérti az európai politikai kultúrát, talán éppen

azok miatt a demokratikus „betegségek” miatt, amikkel Schmitt is szembesült. Mondhatnám: ez a demokrácia határvitája, ezért a kettő polémiája a modern kori politika öndefiníciós és önrealizációs folyamatainak egyik kulcsmozzanata. A politika diszkurzív szemlélete kétségtelenül felszínre hozza ezt a dilemmát, de én ezt érdemének, nem pedig hibájának gondolom.

4.

Talán még egy olyan kérdéskör van, amely a szemlélet alapvonásai közé tartozónak tűnik, legalábbis több hozzászóló észrevételezte és problematizálta. Ez a diszkurzív szemlélet nyomán megmutatkozó politikai képlékenység, amely a diszkurzív közeg belső szerkezetére és külső determinánsaira egyaránt vonatkozik.

Szinte minden hozzászóló érintette valamilyen módon a politikai közeg változékonyságát, a jelentések provizórikusságát, a pozíciók rögzítetlenségét és a képlékenység más hasonló jelenségeit. Szokatlanul vélték, hogy én az elemzés centrumába állítottam ezt, hiszen a tudományos gondolkodás éppen ezek legyőzését ambicionálja. Természetesen a politikai diskurzus és jelentés nem strukturálatlan a tanulmányomban, tehát nem állítom, hogy bárki, bármikor, bárhol, bármit mondhat és bárhogyan beszélhet. Valójában én egyetlen dolgot szerettem volna nyomatékosítani: a politika diszkurzív közegének önállóságát. Márpedig a diskurzus a politikai cselekvésekhez vagy az intézmények világához képest szembenűnően képlékeny valóságot alkot. Úgy véltem, ezt nincs jogunk „megszüntetni”, vagyis félreértenénk a politika diszkurzív testét, ha például az érdekek, a hatalmi pozíciók, az intézményi feltételek vagy az ideológiai értékek által prestrukturált és megjelenített valóságnak fognánk fel. Az önállóságot ugyanakkor úgy is értelmeztem, hogy a politikai diskurzus természetét és törvényszerűségeit egy diszkurzív politológia tárhatja csak fel, nem más tudományos értelmezések, hiszen ezeknél a beszéd csak illusztráció, kiegészítés, esetleg konstitutív részmozzanat. Amikor tehát a hozzászólók arról beszélnek, hogy vajon mi determinálja a politikai diskurzusokat, akkor egy más összefüggésben ugyanazt vizsgálják, amivel a válaszomat kezdtem és ami talán az egész vita tétje: lehetséges-e egyáltalán diszkurzív politológia.

Karácsony András kettős determinációt lát itt, amellyel az ember, a politika világában is, megpróbálja legyőzni az értelem entrópiáját, ellenőrizetlen burjánzását: egyrészt a múltbeli jelentéseket, másrészt a társadalmi kondíciók hatását, hiszen „a politikai valóság nem csupán kognitív, hanem szociális folyamat is” (Karácsony 1997:151). Az utóbbi hangsúlyozva jut Frivaldszky és Fricz arra a következtetésre, hogy a diskurzus csak dísz és lepel a politikai realitás testén, bár Fricz kétségtelesen elismeri a diskurzus már-már tolakodó jelenlétét a politikában, ami szerinte önálló elemzést igényel. Balogh István a problémát a határdiskurzussal való összefüggésben veti fel. Úgy látja, hogy a diskurzus kettős

teljesítményt produkál, egyszerre határfeloldó („cseppfolyósít”) és határkijelölő (új tagolódásokat rögzít), ám „a politika határainak feloldása vagy, ellenkezőleg, rögzítése a cselekvés és más procedúrák kognitív vagy normatív irányultságától függ, nem pedig közvetlenül a diskurzus szerkezetéből, típusaiból fakad” (Balogh 1997: 94). Más hozzászólók szerint elfogadható az én álláspontom; nem a külső feltételek determinálják és strukturálják a diskurzust, hanem belső törvényszerűségei. Kiss Balázs rugalmas közegnek tekinti, amely beéri önmagával. Béndek Péter felvetése az analitikus összefüggésről és Lányi Gusztáv elemzése az értelemadási koherenciáról is erre utalnak. Cs. Kiss Lajos szerint nálam a politikai szövegnek önreferencialitása van, aminek persze tudományos megragadása komoly nehézséggel jár.

Külső vagy belső törvényszerűségek alakítják hát a politikai diskurzust, és visznek valamilyen struktúrát a képlékeny közegbe?

Úgy hiszen, nem szükséges feladni a vitaindítóban kifejtett elképzelésemet: a politika mint diskurzus önreferencialitással bír, megvannak a maga törvényszerűségei, a politika egészét a „maga képére” gyúrja, és magyarázható önmagából. Ez a belső határdiskurzus persze több vonatkozásban is értelmezhető. Én most kettőt emelnék ki ezek közül. Az első a társadalmi szférák vagy rendszerek oldaláról való lehetséges megközelítés, amelynek kapcsán az a kérdés merül fel, hogy a valláshoz, a morálhoz, a tudományhoz és más társadalmi területekhez viszonyítva mit jelent vagy mi politika. Ez valójában a szféra önállóságára vonatkozó kérdés, amelynek a megválaszolásában a politika diszkurzivitásának és a diszkurzív politológiának egyáltalán nem mellőzhető a szerepe.

A politika az elmúlt évszázadok során a vallási értelmezés után lassan a morális magyarázat uralma alól is felszabadult, és a folyamat többé-kevésbé befejezettnek tekinthető; ma már a politikát sem a teológia, sem az etika nyelvén nem beszélgetik. A huszadik században a politika a tudománnyal folytat küzdelmet, vele szemben vívja a szabadságharcát. Sokan gondolják úgy, hogy a politika fejletlen vagy eltorzult tudományos praxis és valóság, amelynek az a legfőbb problémája, hogy nem igazán tudományos. Ahogyan botrányos volt Machiavellinek az a tézise, hogy a politikát nem a magasztos erkölcsi elvek alakítják, ugyanúgy botrányosnak tűnik az a huszadik századi gondolat, hogy nem is az igazságdiskurzus mentén szerveződik, vagyis a metapolitikai elvek és szubsztanciák idegenek a politikától, pontosabban a politika értelmezésétől. A szubsztancialitás narrációi a politika értelmezésében nyíltan vagy rejtetten áttudományosítási programot képviselnek, amely mindenekelőtt saját normáit és észjárását kéri számon a politikától. Bourdieu mondta egyszer, hogy a szubsztanciális beszéd a fajgyűlölet anyanyelve, ami nyilván erős túlzás, de jelzi, hogy a tudományos igazságdiskurzus önmagában semmi olyantól nem véd meg, amitől pedig deklaráltan meg akar védeni. A szubsztancialitás tehát joggal kapott és kap sok kritikát, hosszabb ideje azonban már nem is ez a kérdés, hanem a belőle kivezető utak megtalálása. Úgy vélem, hogy ebben a diszkurzivitásnak kítüntetett szerepe lehet.

Az új szabadságharc azonban sokkal nehezebbnek ígérkezik, mint a régié, még ha kevesebb vérrel és vassal folyik is. A nehézség a tárgy természetében rejlik. Itt nem működhet az eddigi eljárás, mert nem arról van szó, hogy detronizáljuk mondjuk a morális értelmezést, és helyettesítjük a gyakorlati, érdekközpontú és hatalom-orientált beszéddel. Ugyanis a politikának a tudománnyal szembeni önállóságát úgy kell és lehet csak megteremteni, hogy közben az értelmezés tudomány marad vagy lesz, tehát egyszerre eltávolodik meg közel is kerül egymáshoz a két szféra. A diszkurzivitásnak mint realitásnak és mint értelmezési módnak éppen ez a nehézsége és vonzereje is egyben. Kiindulópontja vagy egyik vége belül van a politikán, nem igényei tehát külső támasztékokat, végeredménye azonban a tudományhoz konkludál, miközben a kezdet és a vég összetartoznak. Igaza van Cs. Kiss Lajosnak, ez más vonatkozásban magának a tudománynak a határtételezési problémája.

Lehetséges megoldásként én először is olyan szemléleti pozíciót javasoltam, amit talán az „egyszereség” elvének nevezhetnénk. Úgy tűnik, ezt a hozzászólók többsége is akceptálta. Azt gondoltam, hogy a politika diszkurzív jelenségeit ellentétes összetartozásukban tudjuk csak adekvátnan megragadni: dekonstrukció és konstrukció, empiria és transzcendencia, szubsztancialitás és formalitás. Legfőképpen pedig, hogyan tudunk belülről a kintről is beszélni. E pozíció alapján jutottam el a vita és a határdiskurzus egyidejűségéhez mint centrális tételhez. Mindkettő része a köznapi beszédnek is, és természete ilyen értelemben evidens módon adódik: többen egymáshoz képest beszélnek és a „mi meddig micsoda” is gyakori absztrakt szervező elve a mindennapi diskurzusnak. Ugyanakkor át is vezetnek a transzcendencia vagy a tudomány világába. A vita az egológikus és szubsztanciális tudományszemlélet rivális pozíciójának elemi ténye, a határdiskurzus pedig a bizonyosságok és törvényszerűségek kialakításának ismert, bár nem favorizált eljárása. Én egyszerűen csak azt próbáltam felvetni és illusztrálni, hogy ezen a tengelyen forgatva a politika kerekét, talán érdekes látványban lesz részünk, mindenestre új területek villanhatnak fel előttünk, olyanok, amelyeket eddig elfedett az áttudományosítás szubsztanciális programja.

A belső határdiskurzus kapcsán a második összefüggés, amit szeretnék kiemelni mint értelmezési lehetőséget, a különböző valóságterületek kapcsolata. A vita során erről meglehetősen sok szó esett. Nevezetesen: a cselekvések, valamint a szervezetek-intézmények és a diskurzusok viszonya. Vélhetően kevésbé alapvető probléma, hogy a diskurzuson kívüli politikai valóság oka-e és feltétele-e magának a diskurzusnak. Önmagában egyik sem, illetve a diskurzus nem egyenlő a teljes valósággal, de csak olyan értelemben, hogy nem zárja ki egyéb realitások létezését. Más kérdés az értelmezés. A hangsúlyt lehet tenni a cselekedetekre, az intézményekre és a diskurzusra is, a realitásban azonban ezek összefonódnak, ezért bármelyik értelmezés egyrészt koherens lehet, másrészt a szféra egészét átfoghatja. Ahogyan a cselekedetek felől, úgy az intézmények felől is értelmezhető a teljes politikai valóság. Miért vitatnánk el ezt a jogot a diszkurzív tudománytól? Talán csak azért, mert ugyan nem a szubsztancialitás talaján áll, vagyis megpróbál mentes maradni az

igaz-hamis kirekesztő beszédű, ám ezt nem igen hiszik el róla azok, akik az igazságdiskurzus útján haladva az egyetlen helyes ösvényre és a bölcsök kövére találtak rá.

Alapvetőbb az a probléma, amit Balogh István érint, vagyis hogy lehet-e úgy értelmezni a (határ)diskurzust, hogy közben elfeledkezünk arról, ami a határon túl van. Ahogyan írja: „nem tekinthető adekvát eljárásnak a (...) diszkurzív álláspontban eltüntetni-feloldani az éppen megváltoztatni kívánt és átalakítandó politikai rendszer problematikát” (Balogh 1997: 97). Kérdésként megfogalmazva: egy koherens nézetrendszernek tartalmaznia kell-e önmaga környezetét, azaz a zártság és a nyitottság milyen foka szükséges és elégséges itt? Én azt gondolom, hogy tanulmányom a határvita középpontba állításával mintha éppen erre a kérdésre próbált volna valahogyan válaszolni.

A határdiskurzusban tematizálódó határ, ahogyan ezt igyekeztem is megmutatni, nem mozdíthatatlan kőkerítés, hanem paraván, még inkább kitüremkedések sokasága, amelyeket egyrészt mozgatni-változtatni lehet, másrészt nem körbefognak és lezárnak, hanem kijelölnek és megnyitnak értelmezési lehetőségeket, különböző jelentéseket. A határdiskurzust úgy képzelem el, mint egy erdő eget ostromló legmagasabb fáit. A tetejükéről belátható az egész erdő, de aki felmászott rájuk, mégsem lát alapvetően mást, mint amit kapaszkodás közben látott és most maga alatt lát. Kétségtelen, hogy a határpolémia a diskurzuson belül maradvá írja le a dolgokat, de nem a semmit ragozza: szólhat önmagáról, a cselekedetekről és az intézményekről is. Részbe tehát az, ami túl van rajta, de ez nem értékhierarchia, oksági lánc vagy determinációs viszony, a határpolémiában a dolgok jelentést és jelentőséget kapnak. A diszkurzivitás kitüntetetten épp az a valóságterület, amely *ab ovo* nem éri be önmagával. A politikában folyó diskurzus ritkán foglalja magába önmagát, a beszélő ritkán reflektál saját megnyilatkozásainak természetére, másokéra persze gyakrabban: Mindez a helyzetet értelmező tudomány felé haladás mértékében változik, de a diszkurzív politológia határvita tétele éppen nyitottságával különbözik más határértelmezésektől, miközben persze azt nem engedi meg, hogy a rendszer- vagy a cselekvésemélet standardizált normái alapján értelmezzék a diszkurzív valóságot. Szabadságharca erről szól, a dolgok ettől is nehezek itt.

Jürgen Habermas (1994) a kommunikatív cselekvésemélet kidolgozása során 1977-ben papírra vetett néhány megjegyzést az értelemmegértés megoldhatatlannak tűnő dilemmáiról. Úgy látta, hogy a kommunikatív-diszkurzív értelem objektív leírásához már előzetesen meg kell érteni a benne rejlő igazságigényt és értékelni kell azt, ami viszont csak akkor lehetséges, ha maga az értelmező is részese annak a kommunikációnak, amit éppen megérteni akar. Vagyis az ember soha sem kerülhet diskurzuson kívülre, legalább is ontológiai értelemben nem, az önreferencialitás ezért sem választás kérdése. Ez valójában az írásom elején megfogalmazott dilemma: politikai diszkurzivitás létezik, de lehetséges-e diszkurzív politológia. Ha igen, akkor ennek kimunkálásában, a politikai értelem megértésében a határpolémia kitüntetett szerepet játszik, vagy ahogyan Béndek Péter írta, előterjesztett javaslatom

ban nem lehet túlértékelni a határvitát. Vázlatos tanulmányom csupán jelezni tudta a legfontosabb összefüggéseket, felmutatott egy lehetséges kategóriahálót, ami a dolog működőképességét illusztrálta, utalt lehetséges teoretikus megoldásokra, empirikus vizsgálatokra és a kettő viszonyára. A vázlat kibontása, a részletek kimunkálása azonban még hátra van, és természetesen elképzelhető, hogy ennek során a koncepció egyes elemei is módosulnak majd.

HIVATKOZÁSOK

- Balogh István 1997. A diszkurzív politika a tudományos diszkurzusban. *Politikatudományi Szemle*, (6) 4, 89–97.
- Béndek Péter 1997. Fogalmi politizálás nélkül? *Politikatudományi Szemle*, (6) 4, 98–100.
- Cs. Kiss Lajos 1997. A tudományos és a politikai diszkurzus „határvitája”. *Politikatudományi Szemle*, (6) 3, 123–132.
- Fricz Tamás 1997. Csak a vita?! Kritikai megjegyzések Szabó Márton tanulmányához. *Politikatudományi Szemle*, (6) 2, 112–120.
- Frivaldszky János 1997. A politikai diszkurzus és korlátai. *Politikatudományi Szemle*, (6) 2, 105–111.
- Habermas, Jürgen 1994. Objektivizmus a társadalomtudományokban (Töredék, 1977) In Jürgen Habermas: *A társadalomtudományok logikája*. Budapest: Atlantisz Kiadó, 278–345.
- Heller Ágnes 1993. A „politikai” fogalmának újragondolása. *Politikatudományi Szemle*, (2) 2: 5–17.
- Karácsony András 1997. A politika grammatikájáról. *Politikatudományi Szemle*, (6) 1, 147–152.
- Kiss Balázs 1997. A politika a jelek korában. Hozzászólás Szabó Márton tanulmányához. *Politikatudományi Szemle*, (6) 1, 137–146.
- Kürti László 1997. A politikai hatalom szimbolikus teréről. *Politikatudományi Szemle*, (6) 3, 105–112.
- Lányi Gusztáv 1997. A politikatudomány diszkurzív fordulata – pszichológia nélkül? Hozzászólás Szabó Márton tanulmányához. *Politikatudományi Szemle*, (6) 3, 113–121.
- Paczolay Péter 1992. Bevezetés. In: Carl Schmitt: *Politikai teológia*. Budapest: ELTE Állam és Jogtudományi Kar, VII–XIII.
- Sartori, Giovanni 1989. The Essence of the Political in Carl Schmitt. *Journal of Theoretical Politics*, 1 (1), 63–75.
- Schmitt, Carl 1996. *Der Begriff des Politischen*. Text von 1932 mit einem Vorwort und drei Corollarien. 6. Auflage. 4. Nachdruck der Ausgabe von 1963. Berlin: Duncker und Humboldt Verlag
- Szabó Márton 1996. Vázlat a politika diszkurzív értelmezéséről. *Politikatudományi Szemle*, (5) 4, 101–132.
- Weber, Max 1989. *A politika mint hivatás*. Budapest: Medvetánc Füzetek

